

हवामान बदलाचे राजकारण आणि शाश्वत विकासाची गरज

डॉ. सुखदेव एस उंदरे, सहाय्यक प्राध्यापक राज्यशास्त्र अधिविभाग शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

‘हवामान बदल’ आणि ‘शाश्वत विकास’ ही संकल्पना गेल्या अर्धशतकाहून अधिक काळ जागतिक चर्चेच्या केंद्रस्थानी आहेत. दोन जागतिक महायुद्धानंतर ज्या पद्धतीने नैसर्गिक हानी तसेच जीवित व वित्तहानी झाली, त्यामुळे निःसंशयपणे सध्याच्या आणि भावी पिढ्यांच्या अस्तित्वावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धानंतर ज्या पद्धतीने शीतयुद्ध सुरू झाले आणि या परिस्थितीने ज्ञान, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात विकासाचे नवे आयाम प्रस्थापित करण्यास सुरुवात केली, त्यामुळे निसर्गाची आणि नैसर्गिक संसाधनांची मोठ्या प्रमाणावर हानी झाली आहे. अशा हानीमुळे या पृथ्वीवरील सर्व सजीवांचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा दिवसेंदिवस ज्या प्रकारे शोषण होत आहे त्यामुळे भावी पिढ्यांची चिंता वाढली आहे. अशाप्रकारे निसर्ग आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या सततच्या नाशामुळे बिघडत चाललेली परिस्थिती सुधारण्यासाठी जगातील सर्व राष्ट्रांना शाश्वत विकासाची संकल्पना अंगीकारावी लागेल. या पार्श्वभूमीवर ६० च्या दशकापासून जागतिक पातळीवर प्रयत्न सुरू झाले आहेत. त्याऐवजी, शाश्वत विकासाच्या दिशेने या प्रयत्नांबद्दल जगातील संपूर्ण मानवजाती घाबरलेली आहे. कारण आजही, शाश्वत विकासाच्या नियमनाबाबत विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये सुरू असलेल्या वादामुळे, या दिशेने सुरू असलेल्या प्रयत्नांमध्ये मोठे अडथळे निर्माण झाले आहेत. त्यामुळे पर्यावरणाच्या होणाऱ्या हानीमुळे हवामानात होणारे बदल व त्याचे केले जाणारे राजकारण आणि या सर्व पार्श्वभूमीवर शाश्वत विकासाची गरज समजून घेण्याचा वस्तुनिष्ठ प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

पर्यावरण आणि हवामान बदल

आज पृथ्वीवरील संपूर्ण जीवनच पर्यावरणाच्या –हासामुळे प्रभावित झाले आहे. पर्यावरणाच्या हानीमुळे पृथ्वीवरील हवामानात मोठे बदल होवून दिवसेंदिवस मानव जातीवर अनेक अरिष्टे ओढवली जात आहेत. परिणामी, पृथ्वीवरील मानवी जीवनाबरोबरच संपूर्ण जैविक साखळीच धोक्यात आली आहे. साधारणतः अठराव्या शतकातील औद्योगिक क्रांतीनंतर विकसित झालेल्या विकासाच्या ‘आर्थिक प्रारूपाने’ नैसर्गिक संसाधनांच्या अतिरेकी वापराने प्रचंड चालना मिळाली व त्यातून पर्यावरणाची अपरिमित हानी झाली. पर्यावरणाच्या अशा हानिमुळे पृथ्वीवरील संपूर्ण जैविक साखळीच्याच अस्तीत्वाचा धोका निर्माण झाल्याचे काही शास्त्रज्ञ व अभ्यासकांच्या लक्षात आल्यानंतर जगभर जनजागृती सुरू झाली. विशेष म्हणजे विकसित, विकसनशील अशा सर्वच राष्ट्रातून पर्यावरण संरक्षणासाठीच चळवळी सुरू होवून ‘पर्यावरणवाद’ आकाराला आला.

नैसर्गिक संसाधने ही सीमित आहेत. परंतु मानवाकडून नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा असिमीत वापर सुरू आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या विशेषज्ञ समितीच्या अहवालानुसार, “पृथ्वीवरील पर्यावरण हे नाशवान असून त्याची स्व-शुद्धीची शक्ती आम्हाला समजलेली नाही, परंतु ती सीमित आहे एवढे निश्चित.”¹ त्यामुळे साधन संपत्तीच्या पुनर्निर्मितीच्या चक्राच्या गतीपेक्षा तिचा मोठ्या प्रमाणात होत असलेले वापर हे पृथ्वीवरील सजीवसृष्टीच्या विनाशासाठी जबाबदार ठरतो आहे. या जाणीवेतूनच पर्यावरणवादी विचारांचा उदय झाला आहे. आर्थिक विकासाची वाढती भूक व विकोपाला टेकलेला चंगळवाद त्यामुळे वस्तु-पदार्थांचे अमर्याद उत्पादन केले जात आहे. आधुनिक समाजात लोक त्यांच्या गरजेपेक्षा अधिक वस्तु-उत्पादनाचा उपयोग करीत आहेत. कारखान्यांमधून वस्तु-उत्पादन मोठ्या प्रमाणात करून ते बाजारात आणले जात आहे. त्यामुळे बाजारातील वस्तु आकर्षणापोटी लोक गरजेपेक्षा अधिक संसाधनांचा उपयोग करतांना दिसून येत आहेत. यालाच ‘चंगळवाद’ म्हटले गेले आहे. वस्तुंच्या अति व अमर्याद उत्पादनासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीची कच्च्या मालासाठी प्रचंड नासधुस केली जात असून त्यातून नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा तर उपसा होतच आहे बरोबरच विल्हेवाट न लावता येणारा कचरा व प्रदूषण यांसारखे भयंकर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. वाढत्या प्रदूषणामुळे श्वसनेंद्रियांशी संबंधित अनेक रोग होतात. हवेतील विषाणुंचे प्रमाण वाढल्याने रोगराई होते. ध्वनि प्रदूषणामुळे शारीरिक व मानसिक आजार उद्भवतात. चिडचिडेपणा, रक्तदाब वाढणे, एकाग्रता नष्ट होणे, ताणतणाव वाढणे, बहिरेपणा इ. स्वरूपाच्या तक्रारी वाढून माणसाचे आरोग्य बिघडते. जलप्रदूषणामुळे कॉलरा, टायफॉईड, गॅस्ट्रो, कावीळ² यांसारखे रोग होतात. मानवी जीवनावर होणाऱ्या अशा अनेक दुष्परिणामांमुळे त्यांच्या प्रतिष्ठापूर्ण व आनंदी जीवन जगण्याचा अधिकारच धोक्यात आला आहे. दिवसेंदिवस वाढत चाललेल्या पर्यावरणाच्या –हासामुळे पृथ्वीवरील सजीवसृष्टीस पोषक व संवर्धक क्षमता संपुष्टात येणार असल्याच्या निष्कर्षापर्यंत हा पर्यावरणीय विचार आला आहे.

आज पर्यावरणाच्या सुरू असलेल्या हानीमुळे व त्यावर होणारे नकारात्मक राजकारण यांमुळे व्यक्तीचे शारीरिक व मानसिक आरोग्यच धोक्यात आले आहे. आणि त्यामुळे मानवी जीवनाच्या अस्तित्वाचाच प्रश्न निर्माण झाला आहे. अशावेळी उपरोक्त मानव अधिकारांच्या तरतुदींची प्रामाणिक अंमलबजावणी ही शाश्वत विकासाच्या मार्गाने पर्यावरणाचे रक्षण व संवर्धन करण्यातूनच होऊ शकते याची जाणीव आणि त्यासाठी व्यक्ति, संस्था व सरकारे यांनी आग्रही असणे आवश्यक आहे. विशेष

म्हणजे मागील काही वर्षांपासून या दिशेने देश व जागतिक पातळीवर प्रयत्न सुरु असल्याचे निदर्शनास येत असले तरी शाश्वत विकासाची लक्ष्य प्राप्ती हे अजूनही मानव जातीकरिता एक दिवास्वप्नच ठरले आहे.

शाश्वत विकासाची गरज

"शाश्वत विकास" हा शब्द जागतिक संरक्षण धोरणात प्रथमच वापरला गेला. जे इंटरनॅशनल युनियन फॉर द कॉन्झर्व्हेशन ऑफ नेचर अँड नॅचरल रिसोर्सेसने 1980 मध्ये सादर केले होते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अस्तित्वात आलेल्या नवीन जागतिक व्यवस्थेने प्रामुख्याने आर्थिक आणि तांत्रिक विकासाला चालना दिली. विकासाच्या या प्रक्रियेमुळे निसर्ग आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीची हानी मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. 1972 मध्ये स्टॉकहोम पर्यावरण परिषदेत बिघडलेल्या परिस्थितीवर पहिल्यांदा चर्चा झाली. शाश्वतता किंवा शाश्वत विकास ही संकल्पना पर्यावरण आणि विकास यांच्यातील दरी भरून काढण्यासाठी पूल म्हणून घेतली गेली आहे.³ राष्ट्रांचा विकास आणि निसर्ग यांच्यातील संबंध समजून घेण्यासाठी आणि अभ्यास करण्यासाठी 1987 मध्ये आंतरराष्ट्रीय आयोगाची स्थापना करण्यात आली. हा आयोग आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण आणि विकास आयोग म्हणून ओळखला जातो. नॉर्वेचे माजी पंतप्रधान ब्रुंडलँड यांना या आयोगाचे अध्यक्ष बनवण्यात आले होते. "ब्रुंडलँड अहवाल" याला "आमचे सामान्य भविष्य"⁴ असेही म्हटले जाते. ब्रुंडलँड अहवालानुसार, शाश्वत विकास म्हणजे, "भावी पिढ्यांच्या गरजांशी तडजोड न करता सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करणे."⁵ शाश्वत विकास म्हणजे मानवजातीच्या भावी पिढ्यांच्या गरजा योग्यरित्या पूर्ण करण्याच्या दृष्टीकोनातून आजच्या गरजा पूर्ण करणे.

आज विकास प्रक्रियेने संपूर्ण जग व्यापून गेलेले आहे. एकूण विकासाच्या विचार करता सर्वाधिक विकास हा शेती व कारखाने या क्षेत्रात झालेला आहे. त्यामुळे उपलब्ध नैसर्गिक संपत्तीच्या आधारे जास्तीत जास्त लोकांना सामावून घेण्याची क्षमतासुद्धा वाढली आहे. परंतु हा सर्व आर्थिक विकास करत असताना हवामान, जलचक्र, जैवविविधता आणि परिसंस्था यांच्यात धोकादायक बदल झालेले आहेत. हवामान व जलचक्र बिघडत आहे, जैवविविधतेचा व परिसंस्थांचा ऱ्हास होत आहे व ही अतिशय गंभीर बाब आहे. विकासासाठी या सर्वांचा बळी जात आहे. त्यामुळे असा प्रश्न निर्माण होतो, की विकास चालू ठेवायचा का? जर आर्थिक विकास चालू ठेवला तर निसर्गात झपाट्याने बदल होत आहेत; जर विकास थांबवला तर एवढ्या प्रचंड लोकसंख्येचा भार कसा पेलायचा? पृथ्वी या वाढत्या लोकसंख्येचा भार भविष्यात पेलू शकेल का? या प्रश्नाचे उत्तर म्हणजे शाश्वत विकास. देशाची प्रगती तर थांबवू शकत नाही. त्याचप्रमाणे पर्यावरणाचा ऱ्हास होऊ देणेही परवडणार नाही. या दोन्हींचा सुवर्णमध्य म्हणजे पर्यावरणाची हानी होऊ न देता केलेला विकास होय.

उपरोक्त विश्लेषणावरून हे स्पष्ट होते कि, हवामान बदलाने सध्या इतके भयंकर स्वरूप धारण असून आता परिस्थिती पूर्वपदावर आणणे मानवाच्या अस्तित्वासाठी नितांत आवश्यक झाले आहे. आज विकसित राष्ट्रांना 'पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान' देऊन विकासात मदत करावी लागेल अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. त्याचबरोबर विकसनशील राष्ट्रांनीही त्यांच्या जबाबदाऱ्या समजून घेण्याची गरज आहे. आपण पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी सर्व राज्यांच्या सरकारी संस्था, अशासकीय संस्था आणि त्यांच्या वैयक्तिक पातळीवरील लोकांना निसर्ग समजून घ्यावा लागेल. तरच हवामान बदलाने झालेला परिणाम व त्याचे होणारे राजकारण नियंत्रित करून आणि संपूर्ण मानवजातीला शाश्वत विकासाकडे वळवून या सुंदर सजीव प्राण्याला आपल्या भावी पिढ्यांसाठी संरक्षण आणि संवर्धन करून सुरक्षित करण्यात यश मिळू शकेल. शाश्वत विकास हाच आजच्या मानवी जीवनासाठी अत्यावश्यक आहे. सध्या कार्यरत राज्य सरकारांचे वर्तमान कार्यक्रम व प्रयत्न हे शाश्वत विकासासाठी पुरेसे म्हणता येणार नाहीत. कारण याकरिता विकसित, विकसनशील व अविकसित अशा सर्वच राष्ट्राकडून हवामान बदलाचे होणारे नकारात्मक राजकारण थांबवून शाश्वत विकासासाठी आवश्यक मूल्य प्रशिक्षण घडवून आणणे व त्यासाठीच्या आवश्यक शाश्वत स्वरूपाच्या संस्था उभारणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची :

- 1) सिंहल एस. सी., (2016), समकालीन राजनीतिक मुद्दे, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा, पृ.146.
- 2) सांगळे एस., ताटके एन., (2011), पर्यावरण आणि समाज एक सखोल अभ्यास, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, पृ. 100.
- 3) Peter P, Kazi F & John A., (2008), An Introduction to Sustainable Development, Published by Glen Educational Foundation, Inc. Page 22.
- 4) Strange T. & Bayley A., (2008), OECD Publications, Page 24.
- 5) Peter P, Kazi F & John A., (2008), An Introduction to Sustainable Development, Published by Glen Educational Foundation, Inc. Page 22.